

**MINISTRY IN THE PRESIDENCY
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA**

**Private Bag X860, Pretoria, 0001, Tel: 012 473 0164, Cape Town 8000, Tel: 021
464 2100**

**Mbulavulo hi Xiyimo xa Rixaka (SoNA) hi Phuresidente Cyril
Ramaphosa
Palamende, Kapa
11 Nyenyenyana 2021**

Xipikara xa Huvo ya Rixaka (NA), Mnn Thandi Modise,
Mutshamaxitulu wa Huvo ya Rixaka ya Swifundzakulu (NCOP), Ttn Amos Masondo,
Xandla xa Phuresidente David Mabuza,
Khale ka Phuresidente Thabo Mbeki na Mnn Mbeki,
Khale ka Xandla xa Phuresidente Phumzile Mlambo-Ngcuka,
Khale ka Xandla xa Phuresidente Baleka Mbete,
Muavanyisinkulu Mogoeng Mogoeng na swirho swo xiximeka swa vuavanyisi,
Vaholobye na Swandla swa Vaholobye,
Swirho leswi xiximekaka swa NA,
Swirho leswi xiximekaka swa NCOP,
Dini ya Xifundza xa Europe, hi ku yimela huvo ya xidipulamati, Muhlonipheki, Ttn
Beka Dvali,
Vayeni vo hlonipheka,
MaAfrika-Dzonga varikwerhu,

Hi siku leri fanaka na namuntlha, 31 wa malembe lama nga hundza, Phuresidente Nelson Mandela u humile hi tinyangwa ta Khotso ra Victor Verster tanihi munhu loyi a tshunxekeke, xiyimeri lexi hanyaka xa ku kondzelela na xitiyanhlana xa vanhu va Afrika-Dzonga.

Ku ringana kwalomu ka 40 wa timiliyoni ta malembe, ikhosisiteme yo hlamarisa yi vile kona laha makumu ka dzonga wa tiko ra ka hina.

Fynbos Biome, leyi yi hangalakaka na Kapa, yi na swihlawulekisi swo hlawuleka swinene swa swimilana swihi kumbe swihi leswi kumekaka emisaveni.

Yi nga hanya eka ximumu xo oma, xo hisa na le ka xixika xo titimela xa mpfula. Ya hlamarisa hi ku hambana ka yona.

Xiluva xa hina xa rixaka, *Protea*, i muxaka wa fynbos.

Loko ndzi pfula Khomferense ya Vuvekisi ya Rixaka lembe leri nga hela, ndzi vulavule hi swihlawulekisi leswi fanaka swoxe swa *Protea* leswi hi tindlela to tala swi fanaka na vumunhu bya hina bya rixaka.

Lexi fana xoxe na ku va xo hlawuleka swinene hi mayelana na *fynbos* hi leswaku ku kota ku hlayiseka na ku hanya, yi dinga ndzilo.

Hi mpimo hansi wa kan'we eka malembe ma makumembirhi man'wana na man'wana, *fynbos* yi fanele ku tshwa eka ndzilo lowu hisaka kutlula mpimo ku pfumelela ikhosisiteme ku pfuxeleriwa na ku kula hi vuntshwa.

Ximumu hinkwaxo, matluka ma tshama ma nga kombi ntshembo. Kambe loko timpfula ta xixikana ti vuya, mbewu yi sungula ku baleka, naswona ndzhendzeleko wa vutomi bya yona ya sungula nakambe.

Tintshava ti baleka swiluva hi vutomi byintshwa tanihiloko swimilana leswi nkarhi wun'wana a swi tikomba swi lahlekele swi mila nakambe swi tiyile kutlula emasungulweni.

Hina, vanhu va Afrika-Dzonga, hi tokotile ku tikeriwa ko chavisa eka lembe leri nga hundza.

Ku fana na ritshwa leri kukulaka evunavini bya tintshava laha *fynbos* yi milaka kona, ntungukulu wo dlaya wu kukurile emisaveni hinkwayo, wu siya nchavo endleleni ya wona.

Naswona hambiswiritano, kufana na *fynbos* yo tiya ya misava ya ka hina, na hina hi kombisile ku tiyisela hi tindlela to tala.

Ku ringana malembexidzana manharhu, a hi ri vaxanisiwa va ntshikelelo, ku tekeriwa nhundzu na mpfumaleko wa vululami.

Naswona ku ringana malembexidzana manharhu, hi arile.

Malangavi ya mpfumaleko wa vululami ya nga ha va ya hi chavisile, kambe a ya hi mitangi.

Timpfula ta xidemokirasi ti tisile mpfuxelelo na ku tswariwa ka rixaka rintshwa.

Hi tlakukile nkarhi na nkarhi nakambe eka munyama wo enta ku va xikombiso xa siku rintshwa.

Loko hi languta eka ku onha lokukulu loku vuvabyi lebyi byi nga ku vanga, ha swi tiva leswaku kufana na *fynbos*, kufana na lava va nga hi rhangela ku famba eka misava leyi, hi ta tlakuka nakambe.

Kwalomu ka lembe ri hundzile kusukela loko Afrika-Dzonga yi vonile mhangu ya yona yo sungula ya khoronavhayirasi leyi yi nga si tshamaka yi va kona, *COVID-19*.

Kusukela nkarhi wolowo, kwalomu ka miliyoni na hafu ya vanhu va tiveka ku va va tuleriwile hi xitsongwatsongwana lexi.

Kutlula 45 000 wa vanhu va tiveka ku va va loville.

Kuhundza eka tinhlanyonhlayo leti ku na xitori xa munhu xo chavisa na ku vava.

A ku na dyangu, a ku na muganga naswona a ku na ndhawu ya ntirho laha va nga lahlekeriwangiki hi munhu loyi a va n'wi tiva, loyi a va tirha na yena naswona a va n'wi rhandza.

Ku tlhela ku va xitori xa xitiyanhlana na ku kondzelela.

Ku kondzelela ka mutirhi wa le xibedhlele loyi – siku endzhaku ka siku, vusiku endzhaku ka vusiku – a yaka entirhweni ku ya ponisa vutomi, a karhi a swi tiva leswaku yena n'wini, u le ka nxungeto wa ntluletavuvabyi.

I ndzungulo wa kahle swinene wa xitiyanhlana xa phorisa, socha, mutirhi wa nkoka swonghasi, muhlayisi na hinkwavo lava tirhaka na vanhu hi ku kongoma, lava va nga endla leswaku tiko ra hina ri tshama ri hlayisekile, vanhu va ka hina va phameriwa na ikhonomi ya hina yi tirha.

I xitori xa ku komba nseketelano na ntwelavusiwana.

Xa rixaka leri ri nga yima swin'we ku jamelana na *COVID-19* hi tindlela leti ti nga si tshamaka ti voniwa kusukela eka masiku yo sungula ya xidemokirasi xa hina.

Kutlula hinkwaswo, nkitsinkitsi lowu wu paluxiwile hi vumunhuhatwa bya ntiyiso bya rixaka ra hina lero hlamarisa.

Wu paluxile moya wa vanhu lava va alaka ku hluriwa.

Hi wona moya lowu wa Afrika-Dzonga lowu wu bohaka ku lawula vutiyimiseri bya hina ku aka ikhonomi yo ringana swinene yintshwa naswona yo antswa, rixaka ra kahle swinene.

Lembe leri hi langutaneke na rona ku boheka ku va nkarhi wa ku cinca, wa ku hluvuka na ku tswariwa hi vuntshwa.

Ku boheka ku va lembe leri eka rona hi tlakukaka.

Leri a hi lembe ro toloveleka, naswona leyi a hi SoNA ya ntolovelolo.

Hikwalaho ndzi ta, kongomisa madyambu lama eka swirhangana, swa nkoka kutlula hinkwaswo, emahlweni swinene swa 2021.

Xo sungula, hi boheka ku hlula ntungukulu lowu wa khonavhayirasi.

Xa vumbirhi, hi boheka ku hatlisisa nhlakarhelo wa ikhonomi ya hina.

Xa vunharhu, hi boheka ku simeka miantswiso ya ikhonomi ku tumbuluxa mitirho leyi yisekaka emahlweni na ku lawula ku kula loku ku katsaka hinkwavo.

Naswona xo hetelela, hi boheka ku lwa na vukungundzwana na ku tiyisa Mfumo.

Eka mavhiki lama taka, hi ta tirhana na swiphemu swa nkoka swin'wana swa nongoloko wa mfumo wa lembe leri.

Xa nkoka eka nhlakarhelo wa rixaka ra ka hina i angulo wo ka wu nga heli matimba na ku va wo angarhela ku hlula khonavhayirasi.

Afrika-Dzonga ya ha ku huma eka gandlati ra vumbirhi ra mitluletavuvabyi kusukela loko COVID-19 yi fikile etibuweni ta hina hi Nyenyankulu lembe leri nga hundza.

Hi ku lawuriwa hi muxaka wuntshwa wa xitsongwatsongwana lexi, gandlati lera vumbirhi a ri tikile swinene naswona ri koxe vutomi byo tala kutlula gandlati lero sungula.

Hambiswiritano, hakelo ya vanhu a yi tava yi tikile ngopfu.

Loko a hi nga tekangi magoza hi ku hatlisa ku alela ku jikajika na nghingiriko, loko a hi nga lulamiselang miako ya hina ya swa rihanyu ya ka hina, loko maAfrika-Dzonga a va nga landzelelangi milawu ya rihanyu ya masungulo, ku onhakeriwa lokukulu loku ku nga vangiwa hi xitsongwatsongwana lexi a ku ta va ku tikile swinene.

Lembe leri, hi boheka ku endla hinkwaswo leswi hi swi kotaka ku kamanyeta na ku hlula ntungukulu lowu.

Leswi swi vula ku tiyisa matshalatshala ya hina ya ku sivela na ku tiyisa sisiteme ya hina ya rihanyu.

Swi tlhela swi vula leswaku hi fanele ku sungula nongoloko wa nsawutiso lowukulu ku ponisa vutomi na ku hunguta mitluletavuvabyi eka rixaka ra vanhu hinkwaro.

Emasungulweni ya vhiki leri, hi tivisiwile leswaku xin'wana xa swisawutisi leswi hi nga swi xava, xisawutisi xa AstraZeneca, xi nyika nsirhelelo wa mpimohansi kusuka eka ntluletavuvabyi wo vevuka kufika eka wa le xikarhi eka muxaka wuntshwa lowu tivekaka tanihi 501Y.V2.

Leswi i ku ya hi swikumiwa swa le masungulweni swa ndzavisiso hi van'watisayense na valavisisi va ka hina.

Hi bela mavoko van'watisayense lava ku va va rhangela ndzavisiso lowu na ku nyika vumbhoni byintshwa lebyi byi nga bya nkoka swonghasi eka ku letela angulo wa hina.

Tanihiloko muxaka lowu ku ri wona muxaka lowu wu nga tala sweswi etikweni ra ka hina, swikumiwa leswi swi na mikucetelo ya nkoka eka rivilo, xivumbeko na nandzelelano wa nongoloko wa swisawutisi wa hina.

Loko swi nga fanelangi ku hlwerisa ku sungula ka nongoloko wa swisawutisi hi mpimo lowukulu, swi ta khumba xihlawuriwa xa swisawutisi na ndlela ya matirhiselo ya swona.

Xiphemu xo sungula xa nongoloko wa hina wa nsawutiso, lowu wu nga kongomisiwa eka vatirhi va swa rihanyu na vatirhi lava va tirhanaka na vanhu hi ku kongoma, sweswi xi ta tirhisa xisawutisi xa Johnson & Johnson, lexi xi nga kombisa ku tirha kahle ehenhla ka muxaka wa 501Y.V2.

Hi kumile kaye wa timiliyoni ta mipimamurhi ya xisawutisi xa Johnson & Johnson.

Gaxa lero sungula, ra mipimamurhi ya 80 000, ri ta fika laha tikweni vhiki leri taka.

Magaxa man'wana ma ta fika eka mavhiki ma mune lama landzelaka, leswi endlaka ntsengo wa 500 000 Johnson & Johnson wa swisawutisi.

Swifundzakulu hinkwaswo swi na makungu ya nsimeko tanihiloko swisawutisi swo sungula swi fikile.

Ndzi rhandza ku khensa swifundzakulu hinkwaswo eka levhele ya ku lulamela ya vona ka xisunguriwa lexikulukumba lexi hi lavaka ku xi sungula.

Hi ku tatisa, hi kumile 12 wa timiliyoni ta mipimamurhi ya xisawutisi kusuka eka ndhawu ya misava ya COVAX.

Leswi swi ta tatisiwa hi swisawutisi swin'wana leswi swi nga kona eAfrika-Dzonga hi ku tirhisa Xipano xa Xintirhwana xo kuma Xisawutisi xa Afrika xa Nhlango wa Matiko ya Afrika (AU).

Pfizer yi ti bohile 20 wa timiliyoni ta mipimamurhi ya xisawutisi, yi ta sungula ku fikisa ekuheleni ka kotara yo sungula.

Hi yisa emahlweni mikanerisano ya hina na vamaki va swisawutisi hinkwavo ku tiyisisa leswaku hi kuma mipimo yo ringanela ya swisawutisi leswi swi nga ringanela swiyimo swa hina.

Rihanyu na vuhlayiseko bya vanhu va ka hina swi tshama swi ri xivileriso xa nkoka swinene.

Mirhi hinkwayo leyi ngenisiwaka etikweni yi vekiwa tihlo, ya lavisisiwa, ya kamberiswa naswona ya tsarisiwa hi Huvo yo Lawula Swimakiwa swa Rihanyu ya Afrika-Dzonga.

Hi ta ya emahlweni hi tirhisa endlelo leri lawuriwaka hi sayense leyi yi nga hi tirhela kahle kusukela eka masiku yo sungula ya ntungukulu.

Ku humelela ka nongoloko lowu wa nsawutiso swi ta tshembela eka ntirhisano wo tirha exikarhi ka tisekitara hinkwato ta rixaka.

Hi hlohloteriwa swinene hi ku pfuneta ka nkinkhi ka mabindzu, vatirhi, indasitiri ya rihanyu na swikimi swa vutshunguri, hi ku kongoma, hi ku lulamisela pfhumba lera nsawutiso wa xitshungu.

Tanihiloko hi hlurile ku sungula, hi ta hlula nakambe naswona hi ta tlakuka.

Kambe a hi vuvabyi lebyi ntsena lebyi hi bohekaka ku byi hlula.

Hi fanele ku hlula vusweti, ndlala, ku pfumaleka ka mitirho na ku pfumaleka ka ndzingano.

Hi fanele ku hlula ndzhaka ya ku pfaleriwa ehandle na ku tekeriwa nhundzu leswi swi yaka emahlweni swi siwanekisa vanhu va ka hina, na leswi ntungukulu lowu wu nga swi nyanyisa swinene.

Loko ndzi nyika SoNA eka Huvo leyi lembe leri nga hela, ku hava na un'we wa hina loyi a nga swi anakanya hilaha – eka xinkadyana xa mavhiki – tiko ra ka hina na misava ya hina a swi ta va swi cincile hi xitshuketana.

Makungu ya hina a ma fanele ku fambelanisiwa na angulo eka xilamulelamhangu xa misava hinkwayo.

Mipimanyeto a ti fanele ku endliwa yi rhangisa swo karhi emahlweni hi vuntshwa naswona minongoloko yo tala yi fanele ku tlhelerisiwa endzhaku.

Eka lembe leri nga hundza, Afrika-Dzonga yi tokotile ku hunguteka swinene ka ku kula na ntlakuko wo tivikana wa ku pfumaleka ka mitirho.

Vusweti byi le ku tlakukeni. Nkandzingano wu le ku enteni.

Eka kotara ya vunharhu ya 2020, ikhonomi ya hina a yi ri yintsongo hi 6% kutlula leswi a yi ri xiswona hi kotara yo hetelela ya 2019.

A ku ri na 1,7 wa timiliyoni ta vanhu vantsongo lava a va thoriwile eka kotara ya vunharhu ya 2020 kutlula leswi a va ri xiswona hi kotara yo sungula, ntungukulu lowu wu nga si fika.

Mpimo wa ku pfumaleka ka mintirho sweswi wu yime eka 30,8% leyi hlamarisaka.

Hikwalaho ka magoza ya mphalalo lama hi nga ma simeka na ku pfuriwa hi swiphemuphemu ka ikhonomi, hi langutela ku vona nhlakarhelo wo tiya eka mitirho hi ku hela ka lembe.

Tanihileswi hi nga tirha ku kamanyeta ku hangalaka ka xitsongwatsongwana lexi, hi tlhele hi teka magoza mo ka ma nga tolovelekangi ku seketela maAfrika-Dzonga ma ntsenantsena, hi pfuna mabindzu lama a ma ri eku tikeriweni na ku sirhelela vutihanyisi bya vanhu.

Phakeji ya Mphalalo wa Vanhu na Ikhonomi leyi hi nga yi tivisa hi Dzivamisoko lembe leri nga hela i mphalalo lowukulukumba wa muxaka wa wona eka matimu ya hina.

Yi kombile magoza ya nkoka wa ntsengo wa R500 wa tibiliyoni– kumbe kwalomu ka 10% ta ntsengo wa ximakiwa xa hina xa tiko hinkwaxo – ku nyika mali hi ku kongoma eka mindyangu leyi nga swela swinene, ku nyika nseketelo wa muholo eka

vatirhi na ku nyika mixaka yo hambanahambana ya mphalalo eka mabindzu lama tikeriwaka.

Ntsengo wa 18 wa timiliyoni ta vanhu, kumbe kufika kwalomu ka n'wexanharhu xa rixaka ra vaaki hinkwavo, va kumile tihakelo ta malimpfuneto yo engetelela hi magoza lama mphalalo.

Swi kumbeteriwile leswaku malimpfuneto leyi yi tlakusile kutlula ntlhanu wa timiliyoni ta vanhu kuhundza eka layeni ya vusweti bya swakudya, ku pfuna ku hunguta ndlala hi nkarhi wa nkitsinkitsi lowukulu.

Kufika namuntlha, kutlula R57 wa tibiliyoni hi nseketelo wa muholo ti hakeriwile eka kutlula 4,5 wa timiliyoni ta vatirhi hi ku tirhisa Xikimi xa Mphalalo xa Muthoriwa-Muthori xa Nkarhinyana xa Nkwama wo Pfuna Lavanga Tirhiki (TERS).

Kutlula 1,3 wa tibiliyoni yi nyikiwile hi ku seketela ngopfungopfu mabindzu lamatsongo na ma le xikarhi.

Hi ku tatisa, kutlula R70 wa tibiliyoni wa mphalalo wa xibalo wu endliwile wu katsa mabindzu lama ma nga ku tikeriwani.

Kwalomu ka R18,9 wa tibiliyoni hi mali yo lombi ti pasiseriwile mabindzu ya 13 000 hi ku tirhisa Xikimi xa Mali yo Lomba leyi Tiyisisiweke.

MaAfrika-Dzonga varikwerhu,

Swi lava kufika kwalomu ka tin'hwetini ta mune kusukela loko ndzi yimile laha emahlweni ka ntshamo wa nhlakanelo ya Palamende ku nyika mbulavulo eka rixaka hi Kungu ra ku Aka hi Vuntshwa na Nhlakarhelo wa Ikonomi.

Madyambu lawa, hi yima laha kungari ku endla switshembiso kambe ku vika hi ndzima eka nsimeko wa kungu ra nhlakarhelo na swiendlo swa swirhangana leswi hi bohekaka ku swi endla ku vuyisela ku kula na ku tumbuluxa mitirho.

Kusukela loko ku simekiwile kungu leri, hi kongomisile eka miphhalalo ya swirhangana ya mune:

- nsimeko lowukulu wa swimakiwakulu etikweni hinkwaro,
- ntlakuko lowukulu wa ku endliwa ka laha tikweni,
- xihlohloteri xa mitirho ku tumbuluxa mintirho na ku seketela vutihanyisi, na
- ndlandlamuko wa xihatla wa ntalo wa ku endliwa ka eneji.

Hi tivisile leswaku hi ta va hi sungula nsimeko lowukulu wa swimakiwakulu etikweni hinkwaro.

Hi swi tivile leswaku ku fikelela xikongomelo lexi hi ta dinga ku aka nakambe hi ntolovelo swikili swa xithekiniki eka mfumo ku lulamisela na ku lawula tiphurojeke ta swimakiwakulu letikulu.

Sweswi hi tumbuluxile nongoloko wa phurojeke ya vuvukisi bya swimakiwakulu swo ringana R340 wa tibilyoni eka tiindasitiri to tanihi ta eneji, mati, vutleketli, na vuhlanganisi bya tiqingho.

Vuaki byi sungurile naswona ndzima yi le khatsiweni eka to hlayanyana ta tiphurojeke leti.

Kusukela loko ku tivisiwile hi Kungu ra ku Akiwa hi Vuntshwa na Nhlakarhelo wa Ikonomi, hi simekile tiphurojekekulu timbirhi ta vutshamiso bya vanhu leti ti nga ta nyika makaya eka kwalomu ka kufika ka 68 000 ya miti eka xifundzakulu xa Gauteng.

Tiphurojeke ta vutshamiso bya vanhu to fana ti kunguhatiwile eka swifundzakulu swin'wana.

Eka malembe mambirhi lama nga hundza, ndzi vulavule hi norho wo aka madorobakulu mantshwa lama ma nga ta hi pfumelela ku hambana na nhluvukiso wa tindhawu wa mpfumo wa xihlawuhlawu.

Madorobakulu mantshwa endzhaku ka mfumo wa xihlawuhlawu ma le ku kunguhatiweni eka tindhawu to hlaya etikweni ra ka hina.

Dorobakulu ra Xithekinoloji ra Lanseria, dorobakulu ro sungula ku akiwa eka Afrika-Dzonga ya xidemokirasi, sweswi i xiviri lexi nga eku endliweni.

Kungukulu ra mpfapfarhuto ra dorobakulu ra xithekinoloji – leri ri nga ta hundzuka kaya ra exikarhi ka 350 000 ku ya eka 500 000 wa vanhu eka malembexikhume lama taka – ri hetiwile hi Hukuri 2020 naswona sweswi ri humesiwile leswaku vanhu va veka mavonelo.

Ndzima yi le ku khatsiweni eka tiphurojekekulu ta swimakiwakulu swa mati swo talanyana.

Leti ti katsa Xiphemu xa 2A xa Phurojeke ya Milambu ya Mokolo na Crocodile, na Phurojeke ya Mati ya uMkhomazi.

Kungu lera Vuvukisi bya Switirhisiwa ri komba tiphurojeke ta mapatu to durha R19 wa tibilyoni leti katsaka nkhenunkhenu wa netiweke ya mapatu ya Afrika-Dzonga.

Ntirho wu le ku endliweni ku hetisisa ku pakiwa ka mali ya tiphurojeke leti.

Swipfuno swi averiwile kusuka enkwameni ku seketela ku akiwa na ku pfuxetiwa ka mapatu lamakulu ma nkoka ku nga N1, N2 na N3.

Tiphurojeke leti ta swimakiwakulu ti ta yisa eka mpfuxelelo wa indasitiri ya vuaki na ku tumbuluxiwa ka mitirho leyi dingekaka swinene.

Nkwama wa Swimakiwakulu wa R100 wa tibilyoni wu le ku tirheni sweswi.

Nkwama lowu wu ta hlanganisa nhundzu kusuka enkwameni hi mali kusuka eka sekitora yo ka yi nga ri ya mfumo na mihlangano ya nhluvukiso.

Nongoloko wa wona wa tiphurojeke lowu pasisiweke wa 2021 wu hambanisiwile na ku katsa Nongoloko wa Swimakiwakulu swa Tiyindlu ta Swichudeni, leyi yi kongomaka eka ku nyika mibedo ya swichudeni ya 300 000.

Phurojeke leyi pasisiweke yin'wana i *SA Connect*, nongoloko wa ku simeka inthanete yo hatlisa eswikolweni, eswibedhlele, eswitichini swa maphorisa na le ka miako ya mfumo yin'wana.

Mphalalo wa xirhangana xa vumbirhi wa kungu ra nhlakarhelo i ku seketela ntlakuko wa matimba wa vuhumelerisi bya laha tikweni na ku endla leswaku ku xavisela ehandle ka Afrika-Dzonga swi kota ku phikizana.

Leswi swi ta hlohotela vuvukisi lebyikulu hi sekitora yo ka yi nga ri ya mfumo eka nghiriko wo humelerisa.

Xa nkoka eka kungu leri i ku tinyiketela loku pfuxeleriweke kusuka eka mfumo, mabindzu na vatirhi lava nga na tiyuniyoni ku xava laha tikweni.

Ku tinyiketela loku swi fanele ku yisa eka vuhumelerisi bya laha tikweni lebyi tlakusiweke, leswi swi nga ta yisa eka mpfuxelelo wa indasitiri ya vumaki.

Vatirhisani va vanhu hinkwavo lava va tekeke xiave eka nhluvukiso wa Kungu ra ku Aka hi Vuntshwa na Nhlakarhelo wa Ikonomi, tanihi xiphemu xa ntwanano wa vanhu, va pfumelelanile leswaku va ta tirhisana ku hunguta ku tshembela ka hina na ku xava ematikweni mambe hi 20% eka malembe ma ntlhanu lama taka.

Va kumile swimakiwa swa 42 – leswi hambanaka kusuka eka mafurha lama dyiwaka ku ya eka fanichara, swakunwa swa mihandzu, switirhisiwa swo tisirhelela hi wexe, swimakiwa swa nsimbi na ku hoxa xandla ka ikonomi ya rihlaza – leswi swi nga kumekaka laha tikweni.

Loko ho fikelela xikongomelo xa hina, hi ta ndlandlamuxa swinene vuhumelerisi bya ikhonomi ya hina, ku vuyelerisa ko tshembisa ka kutlula R200 wa tibilyoni eka vuhumelerisi bya lembe na lembe bya tiko.

Lembe leri nga hela, hi sungule ku tumbuluxa makete lowukulu wa mabindzu lamatsongo na ku hlawula 1.000 wa swimakiwa leswi humesiweke laha tikweni leswi swi faneleke ku xaviwa eka Mabindzu Lamatsongo, ma le Xikarhi na Lamatsongotsongo (tiSMME).

Tanihiloko ntungukulu lowu wa *COVID-19* wu sindzise ku pfarwa ka mikhulukelano ya nkoka ya misava, hi kotile ku hatlisisa pfhumba leri tanihiloko mikhulukelano ya mphakelo ya laha tikweni ya pfulerile swimakiwa swo makiwa laha tikweni.

Ku humelerisa leswi, Khabinete yi pasise Rimba ra Pholisi yo Endla laha Tikweni yo Kongomisa-tiSMME leri ri nga kuma swimakiwa swa 1 000.

Ku yisa emahlweni, tindzawulo ta Nhluvukiso wa Mabindzu Lamatsongo, Mabindzu na Vumaki na Mphikizano ti seketela tiSMME ku fikelela timakete letikulu ta laha tikweni na ta matiko mambe.

Matshalatshala lama ya seketeriwa hi minongoloko yo seketela yo tiya.

Eka SoNA lembe leri nga hela, ndzi vule leswaku xivono xa hina xa ku endliwa ka tiindasitiri xi seketeriwa hi makungukulu ma sekitara ku pfuxelela na ku kurisa tiindasitiri ta nkoka.

Makungukulu ya mune lama ma nga hetiswa na ku sayiniwa kutafika namuntlha – lama ma nga xiphemu xa ntwanano wa vanhu exikarhi ka vatirhi, mabindzu, mfumo na miganga – se ma vile na nkhumbo eka tiindasitiri ta wona to hambanahambana.

Hi ku simeka Kungukulu ra Vufuwahuku, indasitiri leyi yi vekisile R800 wa timilyoni ku antswisa vuhumelerisi.

Sweswi Afrika-Dzonga yi humesa milyoni yo engetelela ya tihuku vhiki na vhiki.

Kungukulu ra Chukela ri sayiniwile hi nkarhi wa mpfalelo, na ku tinyiketela kusuka eka vatirhisi lavakulu va chukela ku kuma mpimohansi wa 80% ta swidingo swa vona swa chukela kusuka eka vakurisi va laha tikweni.

Hi ku simekiwa ka kungu leri, lembe leri nga hela ri vone ku tlakuka eka vuhumelerisi bya laha tikweni na ku hunguteka ka chukela ro xaviwa ematikweni mambe, leswi tumbuluxeke ntshamiseko eka indasitiri leyi yi tholaka 85 000 wa vatirhi.

Nseketelo wa van'wamapurasi lavatsongo wu le ku tlakusiweni, laha muhumesi wa swakunwa lonkulu a tinyiketelaka ku ndlandlamuxa ku xava ka yena swinene.

Kusukela loko ku sayiniwile Kungukulu ra Swiambalo, Malapi, Tintangu na Dzovo hi Hukuri 2019, indasitiri yi vekisile kutlula hafu ya biliyoni ya tirhandi ku ndlandlamuxa tindhawu ta vumaki ta laha tikweni, ku katsa tiSMME.

Hi tirhile ekusuhi swinene na sekitara ya mimovha ku yi pfuna ku kondzelela ntungukulu lowu.

Hi ku hela ka lembe, sekitara a yi hlakarherile kwalomu ka 70% wa vuhumelerisi bya yona bya ntolovelo bya lembe na lembe, eka swiyimo swo tika.

Vhiki leri nga hela, Khamphani ya Mimovha ya Ford yi tivise R16 wa tibiliyoni ta vuvekisi bya ku ndlandlamuxa muako wa vumaki eTshwane ku endlela rixaka leri landzelaka ra xibebe xa Ford Ranger.

Vuvekisi lebyi byi ta seketela ku kula ka kwalomu ka 12 wa mabindzu lamatsongo na ma le xikarhi eka vumaki bya swiphemutsongo swa mimovha.

Kwalomu ka hafu ya matirhiselo ya mali ya ku xava eka vuaki bya tinhulu ta misava to tala na muako wa le henhla eka Zoni ya Ikonomi yo Hlawuleka ya Tshwane hi nkarhi wa xiphemu lexi yi languteriwile ku averiwa tiSMME, na ntsengo wo ringana R1,7 wa tibiliyoni eka swivandlanene swa ku xaviwa ka nhundzu.

Toyota yi vekisile eka muako wa yona wa le KwaZulu-Natal ku sungula vuhumelerisi bya muxaka wo sungula wa swipandzamananga swa gezi swa mpfangano ku huma eka ndhawu yo hlanganisa ya Afrika-Dzonga.

Leswi swi landzela switiviso swa vuvakisi hi Nissan, Mercedes Benz na Isuzu eka ku ndlandlamuxiwa ka miako ya vuhumelerisi, leswi eka swona hinkwaswo swi tiyisaka xiyimo xa Afrika-Dzonga tanihi mutlangi wa misava hinkwayo eka vumaki bya mimovha.

Lembe leri, nkongomiso wa hina wu ta va eka ku vuyisela indasitiri leyi eka vuhumelerisi hi ku hetiseka, ku simeka Nkwama wa Tiindasitiri ta Vantima na ku tirha eka pulatifomo yintshwa ya bindzu ra mimovha leri ndlandlamuxiweke na tikokulu hinkwaro.

Leswi ku ta va xiphemu xa matshalatshala ya nhlanganelo ku nyika matimba eka sekitara ya vumaki.

Lembe leri, hi ta sungula ku tirhisa swivandlanene leswi nyikiweke hi Ndhawu ya Mabindzu ya Nkaswipimelo ya Tikokulu ra Afrika (AfCFTA), leyi yi nga sungula ku tirha hi siku ra 1 Sunguti, hi ku landza ku pfumeriwa ka Xitiviso xa Johannesburg hi AU.

AfCFTA yi nyika pulatifomo eka mabindzu ya Afrika-Dzonga ku ndlandlamuka ya va eka timakete etikwenikulu hikwaro, na ku va Afrika-Dzonga yi tiveka tanihi ndlela yo ya eka tikokulu.

Ku tirhana na nkandzangano wo enta eka rixaka ra ka hina, hi fanele ku hatlisisa nsimeko wa tipholisi to nyika ikhonomi ya vantima yo anama matimba eka vun'wini, vulawuri na vufambisi bya ikhonomi.

Lembe leri nga hela, mfumo wu pfumerile mitwanano ya nkoka swonghasi na tikhamphani leyi yi nga ta antswisa ku nyika matimba ka ikhonomi eka vantima hi ku hundzisela vun'wini eka vatirhi va tona.

Hi Hukuri lembe leri nga hela, hi khomile Khomferense ya hina ya Vuvekisi ya Afrika-Dzonga ya vunharhu ku kambisisa ku tirhisiwa ka vutiboheleri bya nkarhi lowu nga hundza na ku endla vuvekisi lebyintshwa eka ikhonomi ya hina.

Na le ka swiyimo swa ikhonomi swo tika, khomferense ya vuvekisi yi kotile ku endla mali ya R108 wa tibilyoni eka vutiboheleri bya vuvekisi byo engetelela.

Kun'we na vuvekisi lebyi tiyisiseweke kusuka eka tikhomferense timbirhi leti nga hundza, sweswi hi kumile R773 wa tibilyoni eka vutiboheleri bya vuvekisi ku ya eka nkongomo wa hina wa malembe ya ntlhanu wa R1,2 wa tithirilyoni.

Tifeme ti vikile leswaku yin'wana ya R183 wa tibilyoni ta vuvekisi lebyi se yi hoxiwile eka tiphurojeke leti ti vuyerisaka ikhonomi ya Afrika-Dzonga.

Leswi swi komba leswaku tiko ra ka hina ra ha ri ndhawu ya vuvekisi yo koka rinoko eka havumbirhi bya tikhampani ta laha tikweni na tikhamphani ta le handle ka tiko.

Hi tirhile ku humelerisa vuvekisi hi ku tlakusa ku olova ka ku endla bindzu, ku katsa ku endla leswaku swi olova ku sungula bindzu.

Eka lembe leri ri nga hundza, kutlula 125 000 wa tikhamphani tintshwa ti tsarisiwile hi ku tirhisa pulatifomo ya BizPortal, ku hetisisa ntsariso wa tona hi tiawara titsongo ti ri emakaya kumbe etihofisini ta tona.

Hi le ku oloviseleni ka mabindzu ku endla bindzu.

Mphalalo wa xirhangana xa vunharhu i xihloholoteri xa mitirho ku tumbuluxa mitirho na ku seketela vutihanyisi.

Tinhlayo letikulu ta mitirho ti ta tumbuluxiwa hi sekitara yo ka yi nga ri ya mfumo eka tiindasitiri to hlayanyana tanihi loko ikhonomi yi hlakarhela.

Hi ta ya emahlweni hi tirha na ntwanano wa vanhu na sekitara yo ka yi nga ri ya mfumo ku va tumbuluxela mbangu wo tirheka swinene leswaku va kota ku tumbuluxa mitirho.

Ntwanano wa hina na sekitara yo ka yi nga ri ya mfumo wu seketeriwile hi ku tinyiketela loku nga erivaleni ku kurisa ikhonomi ya hina na ku tumbuluxa mitirho.

Hambiswiritano, sekitara ya mfumo yi na vutihlamuleri byo hlohlotela ku tumbuluxiwa ka mitirho; hi havumbirhi bya tipholisi ta yona na hi swivandlanene swa ku tumbuluxiwa ka mitirho yo kongoma.

Xihlohloteri xa Mitirho xa Phuresidente i xin'wana xa mindlandlamuxo ya nkoka swinene ya mintirho ya mfumo na ya vanhu eka matimu ya Afrika-Dzonga.

Hi ku hela ka Sunguti 2021, kutlula 430 000 wa swivandlanene se a swi seketeriwile hi ku tirhisa xihlohloteri lexi.

180 000 wa swivandlanene swo yisa emahlweni eka nkarhi wa sweswi swi le ka phurosepe yo lava vanhu.

Swivandlanene leswi swi le ka swiyenge swo fana na dyondzo, vutshila na mfuwo, vukorhokeri bya bindzu bya misava hinkwayo, nhluvukiso wa vundzumulo (ECD), na vurimi bya mpimo lowutsongo na byo tihanyisa.

Swi katsa minongoloko ya mbangu yo fana na ku susa minsinya leyi yi nga riki ya laha tikweni, mpfuxelelo wa tindhawu ta ntlangasi, ku sivela ndzilo, na ku basisa na ku byala swimilana eka timasipala hinkwato.

Minongoloko leyi yi hi mayelna na vutomi bya xiviri na vutihanyisi bya xiviri.

Kwalomu ka hafu ya miliyoni ya vanhu sweswi va kuma malinghena, va antswisa swikili swintshwa na ku hoxa xandla eka miganga ya ka vona na le ka ikhonomi ya tiko.

Hi ta ya emahlweni hi seketela mitirho ntsena loko swi fanerile loko makete ya vatirhi wu ri karhi wu hlakarhela, na loko hi ri karhi hi tirha ku tlakusa ku kula loku kondzelelaka swinene na ku va ko tiya eka sekitara yo ka yi nga ri ya mfumo.

Eka SoNA lembe leri ri nga hela, hi ku angula eka ntlhontlho lowukulu lowu tiko ra hina ri nga langutana na wona wa ku pfumaleka ka mintirho ya vantshwa, ndzi tivise leswaku Ejensi ya Nhluvukiso wa Vantshwa ya Rixaka na Ndzawulo ya Nhluvukiso wa Mabindzu Lamatsongo swi ta nyika hakelo ya malimpfuneto na nseketelo wa bindzu eka 1 000 ya van'wamabindzu va vantshwa ku nga si hela 100 ra masiku.

Loko nongoloko wa ha fanele ku yimisiwa hikwalaho ka swipimelo swa khoronavhayirasi, hambiswiritano wu kotile ku fikelela nkongomo wa wona wa 1 000 ya mabindzu hi Siku ra Vantshwa ra Misava hi 12 Mhawuri 2020.

Leswi swi nyika masungulo yo tiya eka matshalatshala ma hina ku seketela 15 000 wa masungulo ya mabindzu hi 2024.

Lembe leri nga hela, hi vule leswaku hi ta tumbuluxa Netiweke ya Malawulelo ya Ndlela ya Rixaka ku nyika nseketelo na swivandlanene eka vantshwa etikweni hinkwaro.

Ndzi lava ku hlohotela muAfrika-Dzonga wa muntshwa un'wana na un'wana wa le ku tikatsa eka kutlula 1,2 wa timiliyoni ta vanhu lava se va nga eka netiweke leyi, na ku teka magoza ya vona lama landzelaka kuya eka vumundzuku byo antswa.

Eka ku tikeriwa loku ko tala loku vanhu va ka hina va bohekeke ku ku tokota lembe leri nga hela, ku kavanyeteka ka ku dyondza swi vekile ndzhwalo lowukulu ehenhla ka vadyondzi, vadyondzisi na mindyangu.

Handle ka leswi, va tiyiserile.

Hi lexi hi xi rhangisaka emahlweni eka lembe leri ku vuyisela nkarhi lowu nga lahleka na ku antswisa mivuyelo ya dyondzo, kusuka eka malembe ma le kusunguleni kuya eka xikolo xa le henhla na dyondzo ya le ndzhaku ka xikolo na vuleteri.

Mphalalo wa vumune lowu rhangaka emahlweni wa Kungu ro Aka hi Vuntshwa na Nhlakarhelo i ku ndlandlamukisa hi ku hatlisa ntalo wa ku endliwa ka eneji.

Ku vuyisela Eskom eka rihanyu ra matirhelo na ra swa timali na ku hatlisisa phurosese ya ku vumba hi vuntswa i swa nkoka eka xikongomelo lexi.

Eskom yi vumbiwile hi vuntshwa hi mavandla manharhu yo hambana yo endla gezi, hundziselo na vuhangalasi.

Leswi swi ta vumba masungulo ya sisiteme ya eneji tirha kahle, ya ximanguvalawa na ku va leyi phikizanaka.

Eskom yi le ku khatseni ka ndzima yo tivikana hi vuhlayisi bya yona bya xiyimo xa le henhla na minongoloko yo tirha ya kahle swinene ku antswisa ku tshembhela ka yona ka swipandzamananga swa malahla.

Hi tirhisana swinene na Eskom eka swiringanyeto swa ku antswisa xiyimo xa yona xa timali, lawula xikweleti xa yona na ku hunguta ku tshembela ka yona eka nkwama.

Leswi swi lava nkambisiso wa ndlela ya mixavo ku tiyisisa leswaku yi kombisa tihakelo to twala hinkwato na magoza ya ku lulamisa xiphiso xa xikweleti xa timasipala.

Hi N'wendzambahala 2020, mfumo na vatirhisani va wona va vaaki wu sayinile Ntwanano wa Vanhu wa Eskom, lowu wu andlalaka magoza lama faneleke lama hi bohekaka ku ma teka, hi nhlanganelo na tindhawu ta vatirhisi hi yin'weyin'we wa vavhoti, ku fikelela swidingo swa eneji swa tiko swa sweswi na swa nkarhi lowu taka.

Eka lembe leri nga hundza, hi tekile goza ku engetela ku hatlisa na ntalo wa ku endliwa ka gezi hi ku tatisa eka leri Eskom yi ri endlaka:

- Ndzawulo ya Swicelwa na Eneji kungari khale yi ta tivisa tibidi leti nga humelela eka 2 000 wa timegawati (MW) ta gezi ra xihatla.
- Swinawana leswi faneleke swi cinciwile naswona swilaveko swi hlamuseriwile hi vuenti leswaku timasipala ti kota ku xava gezi kusuka eka vaendli va gezi vo tiyimela. Tisisiteme ti le ku endliweni ku seketela timasipala leti fikelelaka.
- Mfumo kungari khale wu ta sungula ku kuma gezi ra 11 800 MW ro engetelela kusuka eka eneji yo pfuxetiwa, gasi ya ntumbuluko, vuhlayiselo bya tibatiri na malahla hi ku fambisana na Kungu ra Swipfuno leri Pfanganisiweke ra 2019.

Handle ka ntirho lowu, Eskom yi kumbetela leswaku, handle ka vuswikoti byo engetelela, ku ta va na ku kayivela ka mphakelo wa gezi exikarhi ka 4 000 na 6 000 MW eka malembe ma ntlhanu lama taka, tanihiloko switichi swa gezi swa khale swa malahla swi fika emakumu ka vutomi bya swona.

Tanihi xiphemu xa magoza mo tirhana na nkayivelo lowu, eka mavhiki lama taka hi ta humesa xikombelo xa swiringanyeto swa 2 600 MW kusuka eka eneji ya moya na dyambu tanihi xiphemu xa Nkarhi wo Ngheni Tibidi wa 5.

Leswi swi ta landzeriwa hi nkarhi wo nghenisa tibidi wun'wana hi Mhawuri 2021.

Nxopaxopo wa sweswinyana wu ringanyeta leswaku ku olovisiwa ka swilaveko swa ku nyika tilayisense eka tiphurojeke to endla gezi leti tiyisiweke tintshwa ta nga pfula kufika kwalomu ka 5 000 MW wa ntalo wo engetelela na ku pfuna ku olovisa swiphiso swa ku timekeriwa hi gezi.

Hikokwalaho hi ta cinca Xedulu ya 2 ya Nawu wa Gezi, 2006 (Nawu wa 4 wa 2006) ku nga si hela tin'hwetini tinharhu leti taka ku tlakusa mpimo wa masungulo wa ku nyika tilayisense eka endliwa ka gezi loku tiyisiweke.

Leswi swi ta katsa ku vulavurisana exikarhi ka vakhomaxiave va nkoka eka levhele leyi yona mpimo wa masungulo lowuntshwa wu faneleke ku ku vekiwa na ku hetisisiwa ka marimba lama kotisaka lama faneleke.

Eskom se yi sungurile ntirho wo hatlisisa tiphurosese ta bindzu na ta xithekiniki ku pfumelela ntalo lowo engetela eka netiweke ya gezi handle ko hlwela.

Loko hi karhi hi hlengeleta hinkwaswo swa swipfuno leswi hi nga na swona ku seketela nhlakarhelo wa ikhonomi, a hi nga bakanyeli etlhelo nxungeto lowu tisiwaka hi ku cinca ka tllilayimete eka rihanyu ra mbangu wa hina, nhluvukiso wa ikhonomi na vanhu na ku kula ka ikhonomi.

Hikwalaho, hi le ku tirheni ku fikelela ku tiboha ka hina ehansi ka Ntwanano wa Rimba wa Nhlngano wa Tinxaka eka ku Cinca ka Tllilayimete na Ntwanano wa Paris wa wona lowu katsaka ku hungutiwa ka ku humesiwa ka moya lowu hoxaka xandla eka ku khomiwa ka masana ya dyambu exibakabakeni.

Eskom, xihumesi lexikulu xa moya lowu hoxaka xandla eka ku khomiwa ka masana ya dyambu exibakabakeni, yi tibohile hi nawu kufika eka ndzingano ku humesiwa na ku tswongiwa ka moya exibakabakeni hi 2050 na ku tlakusa ntalo wa ku pfluxeta.

Eskom yi ta va yi langutile ku tirhisana na vavekisi ku kongomisa nakambe na ku tiyisa nakambe xiphemu xa swipandzamananga swa yona swa malahla.

Leswi swi ta endliwa hi ndlela leyi hlohlotelaka vuvekisi, nghingiriko wa ikhonomi wa laha tikweni na vumaki bya laha tikweni, tanihi xiphemu xa ku cinca lokunene.

Ntirho wa hina eka ku cinca ka tllilayimete wu ta leteriwa hi Khomixini yo Tirhisana ya Phuresidente eka ku Cinca ka Tllilayimete, leyi yi hlanganaka ro sungula n'hweti leyi.

Khomixini yi ta endla kungu ra ku cinca lokunene ku ya eka ikhonomi ya moyakhubu wa le hansi na rixaka leri kondzelelaka tllilayimete.

A hi nga fikeleli mipimo ya le henhla ya ku kula na mitirho loko hi nga simeki miantswiso ya ikhonomi ya xivumbeko.

Miantswiso leswi yi fanerile ku hunguta tihakelo na swirhalanganyi eka ku nghena, ku tlakusa mphikizano, ku hlohotela vuvukisi byintshwa na ku tumbuluxa xivandla xa vangheni vantshwa emakete.

Ntirho lowu wu le ku fambisiweni hi *Operation Vulindlela*, leyi yi katsaka xipano eka Vutamelankwama bya Rixaka na Hofisi ya Phuresidente.

Operation Vulindlela yi kongomisile eka miantswiso eka gezi, mati, vuhlanganisi bya tiqingho na tisekitara ta vutleketli, xikan'we na miantswiso eka vhisana ya hina na endlelo ra ku rhuhela laha tikweni.

Ku hetiswa ka ku rhurhisiwa ka xidijitali i swa nkoka swonghasi eka vuswikoti bya hina byo tirhisa swivandlanene swo hlayanyana leswi tisiwaka hi ku cinca ka thekinoloji.

Endzhaku ka ku hlwela ko tala, hi ta sungula ku timiwa ka swiphemuphemu ka swifambisi swa magandlati ya moya swa thelevixini ya analogo kusukela n'hweti leyi taka.

Swi languteriwile leswaku phurosese leyi, leyi yi nga ta endliwa xifundzakulu hi xifundzakulu, yi ta hetiswa hi ku hela ka Nyenyankulu 2022.

Phurosese ya ku nyika tilayisense ka vunavi bya magandlati ya moya ya xidingo xa le henhla yi le ka xiteji lexi fambeke swinene.

Hi tshemba leswaku vumangalelani leyi yaka emahlweni eka mhaka ya ku nyika tilayisense yi ta nyika ku tiyisisa ka xinawu naswona a swi nga hlwerisi swi nga fanelangi phurosese ya fandisi ya vunavi bya magandlati ya moya.

Eka sekitara ya mati, hi le ku tirheni hi *Operation Vulindlela* ku tiyisisa leswaku swikombelo wa layisense ya mati swa hetisisiwa ku nga si hundza nkarhi lowu nga

pfuxetiwa wa masiku ya 90; na ku pfuxeleda minongoloko ya *Green Drop* na *Blue Drop* ku tiyisa vulanguteri bya risima ra mati.

Hi ta hetisisa na ku simeka Qhinga ra Tihakelo ta Mati Mambisi, na ku hatlisisa ku tumbuluxiwa ka ejensi ya swimakiwakulu swa swipfuno swa mati ya rixaka.

Vuswikoti bya hina ku phikizana eka timakete ta misava ti ya hi tirhelo ra netiweke ya tihlaluko na swiporo swa ka hina.

Hi le ku vekeneni hi vuntshwa Durban tanihi hlaluko ya habu Hemisifiya ya le Dzongeni na ku hlulukisa Ngqura tanihi miako yo fikela eka yona ya tikhontheni ya leyi u nga yi hlalulaka.

Phacisi ya xiporo kusuka eGauteng yi le ku kurisiweni ku pfumelela ku rhumeriwa ematikweni mambe ka swipandzamananga hi le Port Elizabeth.

Lama i magoza ma nkoka swonghasi ku fambisa nhundzu hi tiraka kusuka epatwini kuya exiporweni na ku engetela mphikizano wa sisiteme ya xiporo.

Ntirho wu le ku endlweni na tindzawulo leti khumbekaka ku antswisa vhisa ya hina na endlelo ra ku rhurhela laha tikweni mambe ku koka swikili na ku kurisa sekitara ya vupfhumba.

Tanihiloko ku endzela matiko mambe swi sungula ku hlakarhela eka ku tumbuluka ka *COVID-19*, hi ta endla nsimeko wo hetiseka wa Tivhisa ta xielekitironiki eka vaendzi vo huma eChina, India, Nigeria, Kenya na matiko man'wana ma 10.

Nxaxamelo lowu pfuxetiweke wa swikili swa nkoka swonghasi wu ta humesiwa hi Ndzawulo ya Timhaka ta Xikaya leswaku vanhu va veka mavonelo, hi vhiki rin'we, ku tiyisisa leswaku mavonelo mo hetelela ma komba swikili leswi dingiwaka hi ikhonomi.

Ntamu wa *Operation Vulindlela* se wu akile, na nseketelo lowu yi nga wu kuma eka mfumo hinkwawo, wu komba leswaku hi tiyimiserile hi mayelana na antswiso.

Hi ta ya emahlweni hi tirha hi nga heli matimba na ku ka hi nga wisi ku tumbuluxa ikhonomi ya manguvalawa, yo tirha kahle na ku va ya mphikizano leyi yi nga pfulekela maAfrika-Dzonga hinkwavo.

Ku seketela phurosepe ya hina ya antswiso, Khansese ya Mabindzu lama nga ehansi ka Vun'wini bya Mfumo ya Phuresidente (tiSOE) yi andlarile xikatsa lexi ka erivaleni xa miantswiso leyi yi nga ta pfumelela tikhamphani leta nkoka swonghasi ku fikelela xilerisoximfumo xa tona xa ku kula na nhluvuko

Nawu wo angarhela wa tikhamphani leti nga ehansi ka vun'wini bya mfumo wu ta andlariwa eka Khabinete eka lembeximali leri na le Palamende lembeximali leri taka.

Modlolo wa SOE lowu yisiweke exikarhi wu le ku simekiweni eka lembeximali leri, lowu wu nga ta tiyisisa leswaku ku va na mafumelo lama ringanerisiweke, rimba ra malawulelo ya timali na matirhelo ya mitirho ra tiSOE hinkwato.

Swilerisoximfumo leswa tiSOE hinkwato ti le ku kamberiwani hi vuntshwa ku tiyisisa leswaku swa angula eka swidingo swa tiko na nsimeko wa Kungu ra Nhluvukiso ra Rixaka.

Exikarhi ka ku onhaka ka ikhonomi loku ku nga vangwa hi *COVID-19*, sekitara ya vurimi ya Afrika-Dzonga yi tirhile kahle swinene.

Hi 2020, hi hundzukile vaxaviseli va matiko ya le handle va xiyimo xa vumbirhi va malamula va misava, lava nga na ku kula ka ku xavisela matiko ya le handle ko tiya ka vhinyo, mavele, timanga, mihandzu yo wisa makamba na mimova

Maxelo ma kahle hi 2020 na le masunguleni ya 2021 ma vula leswaku vurimi byi nga ha kula eka theme ya le kusuhi.

Leswi swi nyika xivandlanene xa xinakulobye xa mfumo-sekitara yo ka yi nga ri ya mfumo xo yisa emahlweni eka vurimi ku tlakusa ku cinca na ku tiyisisa ku kula loku hlayisekaka.

I xivandlanene xa ku hatlisisa mphakelo hi vuntshwa wa misava hi ku tirhisa switirho swo hambanahambana swo tanihi ku vuyisela mfanelo ya misava na ku tekeriwa vun'wini bya misava hi xikongomelo xa ku nyika matimba eka swihumesiwa swa vurimi.

Kutafika namuntlha, mfumo wu phakerile hi vuntshwa kutlula ntlhanu wa timiliyoni ta tihekitara (ha) ta misava, leswi ringanaka hi ku hetiseka na kwalomu ka 5 500 wa mapurasi, eka vavuyeriwa vo tlula 300 000.

Leswi i ku tatisa eka phurosepe yo phakela misava, leyi yi nga vuyeriwa kutlula timiliyoni timbirhi ta vakoxi va misava naswona swi hetelele ku va na ku hundziseriwa ka kwalomu ka 2,7 wa timiliyoni ta tihekitara.

Hi tlhela hi va hi ri eku susumeteni ka minongoloko ku pfuneta van'wamapurasi lavantsongo na lava va ha sungulaka hi mfikelelo wa makete, ku kuma swikili eka nkholukelano wa nkoka wa vurimi hinkwawo na ku engetela nhlayo ya van'wamapurasi va bindzu va vantima.

Hi ku famba ka lembeximali leri taka, hi ta tumbuluxa ejensi ya antswiso wa misava na vurimi ku hatlisisa antswiso wa misava.

Vukorhokeri bya Mfumo byi le ka ndhawu ya ntirho ya mfumo, naswona ku pfumaleka ka moya wa xiphurofexinali a swi khumbi ntsena mphakelo wa vukorhokeri; swi tlhela swi onha tshembo wa vanhu.

Ku antswisa swa vutshembeki, matikhomelonene na vutengi eka Vukorhokeri bya Mfumo i swa nkoka swonghasi loko hi ta aka rixaka leri swi kotaka.

Hi ku tirhisa Xikolo xa Rixaka xa Mfumo, hi ya emahlweni hi simeka minongoloko ya tikhoso na vuleteri bya vatirhelamfumo kusuka eka levhele ya masungulo ku ya eka vafambisi lavakulu na Vurhangerinkulu.

Hi Nhlangua lembe leri nga hela, ndzi sayinerile mitwanano ya matirhelo ya Vaholobye hinkwavo, leyi sweswi yi nga humesiwa eka inthanete.

Leswi swi ta antswisa vutihlamuleri na matirhelo yo kongomisa hi swirho swa Vurhangerinkulu.

Ha ha languteka hi ta fikelela xikongomelo xaku aka ka vukorhokeri bya vanhu byo swi kota na ku va bya xiphurofexinali lebyi humelerisaka xilerisoximfumo xa byona naswona lebyi byi tihlamulelaka eka vanhu va Afrika-Dzonga.

Hi le ku yeni emahlweni na matshalatshala ya hina ku tiyisa swimakiwakulu swa mfumo wa miganga na ku hatlisisa mphakelo wa vukorhokeri hi ku tirhisa Modlolo wa Nhluvukiso wa Swifundzatsongo.

Modlolo lowu wu tisa swiyenge swinharhu hinkwaswo swa mfumo ku kongomisa eka swirhanganakulu na nsimeko wa tiphurojeke ta nkhumbo wa le henhla swonghasi.

Hi ku tirhisana na havumbirhi bya vatirhisani va tisekitara ta mfumo na to ka ti nga ri ta mfumo, mfumo wu le ku simekeni ka magoza yo hambanahambana ku seketela timasipala ku tirhana na mphakelo wa vukorhokeri wa xiyimo xa le hansi na ku va lowu nga fananiki eka swiyenge swo fana na mphakelo wa mati, ku akiwa ka swimakiwakulu na vuhlayisi.

Hi kongomisa eka ku thola tiofixiyali leti nga thwasa hi mfanelo eka levhele ya miganga ku tiyisisa leswaku ku va na malawulelo na mphakelo lowu tirhaka kahle wa vukorhokeri.

Loko haha lulamisela mihlawulo ya mfumo wa miganga, leyi yi faneleke ku humelela lembe leri, hi ta dinga ku tifambelanisa eka swiyimo leswi nga boheleriwa ehenhla ka hina hi COVID-19 ku tiyisisa vanhu va tiko leri va kota ku hlawula leswaku i mani a nga ta va yimela eka levhele leya nkoka swonghasi ya mfumo.

MaAfrika-Dzonga varikwerhu,

Vukungundzwana i xin'wana xa swikanganyisi swa ku kula na nhluvukiso wa tiko.

Mihlavutelo yo huma eka Khomixini ya Zondo ya Vulavisisi byi andlala erivaleni mpimo wa ku lawuriwa ka mfumo hi vanhu lava nga riki xiphemu na vukungundzwana lebyi yelanaka.

Vumbhoni eka khomixini leyi byi kombile hilaha sisiteme ya vululami bya vugevenga a yi vevukisiwile hakona.

Hikokwalaho, i swa nkoka ku hiteka eka matshalatshala ya ku aka hi vuntshwa lama hi nga ma sungula malembe manharhu lama nga hundza.

Ku vile na ku antswa eka ku cinca tihuvo ta nsindziso wa nawu.

Swivandla swa vurhangeri swa nkoka swonghasi swi pfariwile hi tiphurofexinali ta vuswikoti, ta ntokoto na ku va to tshembeka.

Ku na ntirhisano wo antswisiwa na ku avelaniwa ka swipfuno exikarhi ka tiejensi ta nsindziso wa nawu hi ku hambanahambana, ku pfumelela endlelo leri pfanganisiweke swinene ra vulavisisi na vuchuchisi.

Hi sungurile nsimeko wa Qhinga ro Lwisana na Vukungundzwana ra Rixaka, leri ri nyikaka masungulo ya angulo wo anama wa rixaka wo angarhela na ku va lowu pfanganisiweke eka vukungundzwana.

Kungari khale hi ta va hi thola swirho swa Khansele ya Vutsundzuxi bya ku Lwisana na Vukungundzwana ya Rixaka, leyi yi nga huvo ya nkoka ya tisekitaranyingi leyi yi nga ta angamela nsimeko wa qhinga na ku tumbuluxiwa ka huvo yo lwisana na vukungundzwana leyi tiyimelaka leyi vikaka ePalamende.

Loko swiviko swi sungula ku humelela lembe leri nga hela hi mayelana na vumbabva na vukungundzwana eka ku xaviwa ka nhundzu na vukorhokeri byo fambelana na COVID-19, hi tirhile hi mfanelo ku herisa maendlelo lama, ku lavisisa swihello hinkwaswo na ku tirhana na lava va khumbekaka.

Hi tumbuluxile senthara ya nhlanganiso, leyi yi hlanganisaka tiejensi ta nsindziso wa nawu ta nkoka ku avelana vuxokoxoko na swipfuno.

Senthara ya nhlanganiso yi tisile milandzu yo tala eku tengiweni naswona yi hlayisile kumbe ku vuyisa timiliyoni ta tirhandi ta mali ya mfumo.

Yuniti yo Hlawuleka yo Lavisisa (SIU) a yi pfumeleriwile ku lavisisa swihehlo swa matikhomelo yo ka ya nga ri enawini hi mayelana na ku xaviwa ka swa COVID-19 hi tihuvo ta mfumo hinkwato hi nkarhi wa Xiyimo xa Mhangu xa Rixaka.

Tanihileswi yi nga vika vhiki leri nga hela, SIU yi hetisisile vulavisisi eka tikontiraka ta 164 leti nga na nkoka wa ntsengo wa R3,5 wa tibiliyoni.

Eka ku antswa ko tivikana ka nkavuciva na vutihlamuleri, Nawu wa ku Nyikiwa ka Timali ka Mavandla ya Tipolitiki, 2018 (Nawu wa 6 wa 2018) wu ta sungula ku tirha hi siku ra 1 Dzivamisoko lembe leri.

Leswi swi ta lawula ku nyikiwa ka timali ka mfumo na ko ka ku nga ri ka mfumo ka mavandla ya tipolitiki. Exikarhi ka swin'wana, swi lava mpaluxo wa minyikelo eka mavandla naswona swi tumbuluxa mikwama yimbirhi leyi yi nga ta kotisa mavandla ya tipolitiki lama yimeriweke ku sungula minongoloko ya wona.

Vugevenga na madzolonga swi ya emahlweni swi tekela ehansi moya wa vanhu wa nhlayiseko na nsirhelelo.

Ku tirhana na vugevenga i swa nkoka swonghasi eka ku humelela ka nhlakarhelo wa hina.

Vugevenga byo fana na ku yiviwa ka tikhebulu, ku onheteriwa ka swimakiwakulu swa le xiporweni, ku phangiwa ka misava, ku kavanyeta ndhawu ya vumaki na ku hlaseriwa ka vachayeri va titiraka swi kavanyeta nghingiriko wa ikhonomi na ku heta ntamu wa vuvekisi

Hi tekile magoza naswona hi ta ya emahlweni hi herisa vugevenga lebyi na ku tirhana na lava va khumbekaka hi ndlela ya nawu

Mitlawana ya xintirhwana yi simekiwile eka swifundzakulu swo hlayanyana ku tirhana na ku endla vanhu va hakela timali swi nga ri enawini na madzolongana eka tindhawu ta nghingiriko wa ikhonomi.

Hi le ku landzeleriseni hi ku hatlisa nsimeko na ku nyikiwa ka vuswikoti ka Ejensi ya Malawulelo ya Mindzilekano ku hunguta ku nghena etikweni swi nga ri enawini na vugevenga bya le mindzilekanini.

Ku herisa madzolongana yo ya hi rimbewu (GBV) swi na nkoka swinene loko hi tivika ku va rixaka leri nga simekiwa eka ndzingano na ku ka ri nga hlawuli rimbewu.

Loko ndzi simeka Kungu ra Xiqhinga ra Rixaka eka Madzolongana yo ya hi Rimbewu na ku Dlayeteriwa ka Vaxisati GBVF) hi Dzivamisoko lembe leri nga hela, ndzi endle xitshembiso eka vavasati na vana va tiko leri leswaku hi ta tiyisa Sisiteme ya Vululami bya Vugevenga ku va sivela ku chavisiwa nakambe, na ku tiyisisa leswaku vaonhi va langutana na vululami.

Ku endla leswaku leswi swi tirha, swiphemu swinharhu swa nkoka swa nawu swi andlariwile ePalamende lembe leri nga hela ku endlela leswaku Sisiteme ya Vululami bya Vugevenga yi tirha kahle ku lwisana na GBV.

Ku tiyisisa leswaku vaonhi va mangariwa, hi le ku khatseni ka ndzima eka ku hunguta ku salela endzhaku ka milandzu ya GBV.

Hi ya emahlweni hi nyika nhlaysi na nseketelo eka lava va poneke eka GBV.

Eka SoNA lembe leri nga hela, ndzi vule leswaku hi ta rhangisa emahlweni ku nyika vavasati matimba ya ikhonomi.

Lembe leri nga hela, Khabinete yi pasise pholisi ya leswaku 40% ta ku xava ka mfumo ti fanele ku ya eka mabindzu na mavandla lama nga ehansi ka vun'wini bya vavasati.

Tindzawulo to talanyana ti sungurile ku tirhisa pholisi leyi naswona ti le ku endleni ka ku cinca.

Vhiki leri nga hundza, hi tthele hi simeka Nkwama wa Angulo wa GBVF lowuntshwa lowu rhangeriwaka hi sekitara yo ka yi nga ri ya mfumo.

Tikhamphani to talanyana ta Afrika-Dzonga na mihlangano yo nyikela ya misava va humesile swihanano swa nkoka wa R128 wa timiliyoni.

Eka malembe manharhu lama taka, mfumo wu ta avela kwalomu ka 12 wa tibiliyoni ku simeka swiphemutsongo swo hambanahambana swa Kungu ra Qhinga ra Rixaka.

GBV yi ta hela ntsena loko un'wana na un'wana a byarha vutihlamuleri eka ku endla tano emakaya ya vona, emigangeni ya ka vona, eka tindhawu ta vona ta ntirho, eka tindhawu ta vona ta vukhongeri na le swikolweni swa ka vona.

Hi ku ringana, hi dinga ku tekela enhlokweni timhaka leti khumbaka vana, ku katsa ku antswisa ku lulamela xikolo, nkunguhato wa ECD na ku nyikiwa ka timali, nsirhelelo eka mavabyi lama sivelekaka, antswiso wa tipholisi eka nhlayiseko wa vana na ku hunguta madzolonga eka vana.

Eka lembe leri hi nga langutana na rona, hi ta tlhela hi ya emahlweni na matshalatshala ya ku nyika swivandlanene leswikulukumba eka vanhu lava nga na vutsoniwa ku teka xiave eka ikhonomi na rixaka hi ku angarhela.

Loko ha ha aka hi vuntshwa ikhonomi exikarhi ka ntungukulu lowu, i swa nkoka leswaku hi ya emahlweni - hi ku kota ka hina - ku nyika nseketelo eka mabindzu malamo na vanhu hi un'weun'we lava va yaka emahlweni va khumbeka

Mabindzu lama nga eka tisekitara to talanyana ma ha ri ku tikeriweni naswona mindyangu yo tala yi ya emahlweni yi hlupheka tanihiloko makete wa mitirho wu hlakarhela hi ku nonoka

Eka tin'hweti titsongo leti nga hundza, hi vile na mikanerisano leyi yaka emahlweni na vatirhisani va hina va vaaki lava nga eka mabindzu, vatirhi na mihlangano ya miganga, lava va ringanyeteke ku engeteriwa ka yin'wana ya miseketelo na vanhu na ya ikhonomi.

Hikokwalaho hi vile hi boha ku engetela nkarhi wa Malimpfuneto ya *COVID-19* yo Hlawuleka ya R350 hi tin'hweti tinharhu to engetela.

Leswi swi tiyisisile ku va goza ro koma ro tirha kahle na ku va leri nga tlangisiki swipfuno ku hunguta ku khumbheka ka xihatla eka vutihanyisi bya maAfrika-Dzonga lava nga swela.

Hi tlhele hi boha ku engetela mbuyelo wa *COVID-19* TERS kufika siku ra 15 Nyenyankulu 2021, ntsena eka tisekitara letiya a ti nga koti ku pfula ti tirha.

Swipimelo swa engetelo lowu na tisekitara leti nga ta katsiwa swi ta tivisiwa endzhaku ka ku burisana na vatirhisani va vaaki eka Khansele ya Nhluvukiso wa Ikonomi na Vatirhi ya Rixaka.

Vutamelankwama bya Rixaka byi ta tirhisana na vatirhisani va byona na vakhomaxiave eka ku miantswiso ya Xikimi xo Tiyisisa Mali yo Lomba ku endlela leswaku xi ta tirhana ku antswa na mitiyiso ya tiSMME na mabindzu man'wana loko ma ha tirhela ku hlakarhela.

Hi ta tirhisana na vatirhisani va hina va vaaki ku tiyisisa leswaku miphalalo leyi na yin'wana yi nyika mphalalo wa lava va wu dingaka ngopfu.

MaAfrika-Dzonga varikwerhu,

Tanihiloko ndzilo wa vukarhi wu nyika vutomi byintshwa eka *fynbos* ya tiko ra ka hina, nkayankayo lowu i xivandlanene xo aka Afrika-Dzonga yo hambana na ku antswa.

Ku aka hi vuntshwa tiko ra ka hina swi lava matshalatshala yo fana.

Swi lava leswaku maAfrika-Dzonga hinkwavo va byarha vutihlamuleri naswona va tlanga xiphemu xa vona.

A hi tirheni swin'we tanihi mfumo, tanihi mabindzu, tanihi vatirhi, tanihi mavandla ya tipolitiki na tanihi rixaka ku basisa leswi weke na ku aka masungulo mantshwa.

Ehenhla ka hinkwaswo, a hi vuyiseleni tiko leri eka mikhuvanene leyi ri nga simekiwa ehenhla ka yona.

Hi siku leri a nga humesiwa hi rona, malembe ma 31 lama nga hundza, Madiba u nyike mbulavulo wa yena wo sungula kwala Kapa, laha a nga tsundzuxa maAfrika-Dzonga leswaku a ku ri na masiku yo tika lama a va langutanile na wona, na leswaku nyimpi ya ha ri kule na ku hluriwa.

Madiba u te:

“Now is the time to intensify the Struggle on all fronts.”

“To relax our efforts now would be a mistake which generations to come will not be able to forgive.”

Hi ku hlayela ku lahlekeriwa ka rixaka ra ka hina eka lembe leri nga hela, hi nga ringeka ku tshika ripfumelo.

Kambe hi nga hundza eka leswi. Hikuva hi rixaka ra tinhenha.

A ndzi langutisi ntsena eka rixaka ra ndhuma ra tinhenha ta nyimpi, kambe eka tinhenha ta masiku hinkwawo leti ti fambaka exikarhi ka hina, leti ti tirhaka hi

matimba masiku hinkwawo ku veka swakudya etafuleni, ku endla khamphani yi tirha, na ku nyika nseketelo na nhlayiso wa vanhu va ka hina.

I ku tiyisela ka n'wina leswi nga ta pfuna nhlakarhelo wa tiko.

Hi ku tatisa eka mitlhontlho leyo tala leyi yi karhataka vanhu va ka hina, hi twile leswaku Ndabezitha Hosinkulu Goodwill Zwelithini a nga pfukangi eka masiku ma sweswi naswona u amukeriwile exibedhlele.

Ndzi tsakela ku n'wi navelela ku hola hi ku hatlisa Ndabezitha Hosinkulu Zwelithini ka Bhekuzulu.

Miehleketo na swikhongelo swa hina swi na Yindlu ya Vukosi na rixaka ra maZulu hi nkarhi lowu.

I ku navela ka hina hinkwerhu *leswaku Isilo Samabandla Wonke* a hola hi ku hatlisa.

Loko ha ha lulamisela ndlela yo tika leyi hi nga langutana na yona, hi nga kuma matimba eka xithokovetselo xa Maya Angelou, *Still I rise*.

A tsala:

Out of the huts of history's shame

I rise

Up from a past that's rooted in pain

I rise

I'm a black ocean, leaping and wide,

Welling and swelling I bear in the tide.

Leaving behind nights of terror and fear

I rise

Into a daybreak that's wondrously clear

I rise

Bringing the gifts that my ancestors gave,

I am the dream and the hope of the slave.

I rise I rise I rise.

Vanhu va Afrika-Dzonga, i tiko ra ka n'wina leri ri mi vitanaka leswaku mi tlakuka.

A hi yeni emahlweni swin'we eka ndzingano, ku kula, ku va na xindzhuti na nhlakarhelo.

Xikwembu a xi katekise Afrika-Dzonga na ku sirhelela tintombi na majaha ya yona.

Ndza khensa.